

JADIDCHILIK HARAKATINING SHAKLLANISHIDA TA'LIM TIZIMI VA IJTIMOY-SIYOSIY OMILLAR

Patiyev Xoldor Ikromovich

Termiz davlat pedagogika instituti

Falsafa, ma'naviyat asoslari va

huquq ta'limi kafedrası

o'qituvchisi Tel: +998972268889

E-pochta: patiyevx@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18933122>

Annotatsiya. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida yuzaga kelgan jadidchilik harakati jamiyatni isloh qilishga qaratilgan muhim ma'rifiy va ijtimoiy-siyosiy jarayonlardan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada jadidchilik harakatining shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan tarixiy shart-sharoitlar, xususan an'anaviy ta'lim tizimidagi inqiroz, mustamlakachilik siyosati va ijtimoiy muhit tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida tarixiy manbalar, jadid mutafakkirlarining asarlari hamda zamonaviy tadqiqotchilar qarashlari o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, jadidchilik harakati jamiyatdagi ilmiy va ma'naviy tanazzulga javoban yuzaga kelgan bo'lib, u ta'lim tizimini isloh qilish, ilm-fanni rivojlantirish va jamiyatni modernizatsiya qilishga qaratilgan edi. Tadqiqot xulosasiga ko'ra, jadidchilik Turkiston jamiyatida ijtimoiy yangilanish va milliy uyg'onish jarayonlarining muhim bosqichi hisoblanadi.

Kalit so'zlar: jadidchilik, ma'rifatparvarlik, ta'lim islohoti, madrasalar, mustamlakachilik, siyosat, ilm-fan

Kirish. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston hududi murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni boshdan kechirdi. Bu davrda jamiyatning turli sohalarida, ayniqsa ta'lim tizimida turg'unlik va tanazzul holati kuzatildi. An'anaviy madrasalarda o'qitish usullari uzoq vaqt davomida o'zgarmay qolganligi sababli ilmiy taraqqiyotga mos kelmay qolgan edi. Natijada jamiyatning ma'naviy-marifiy rivojlanishi sekinlashib, ilm-fan taraqqiyoti cheklangan.

Tadqiqotchilar ta'kidlashicha, Buxoro madrasalari XVI asr oxirigacha zamonaviy universitetlarga xos bo'lgan ko'plab fanlarni o'qitgan. Arifmetika, handasa, tarix va tibbiyot kabi fanlar o'quv dasturining muhim qismi bo'lgan. Biroq keyingi davrlarda bu fanlar "dunyoviy ilm" sifatida baholanib, ta'lim tizimidan chiqarib tashlangan. Natijada madrasalarda tahsil olgan talabalar ko'p yillar davomida zamonaviy ilm-fandan bexabar bo'lib qolganlar.

XX asr boshlariga kelib madrasalarda mutaassiblik kuchayib, ta'lim tizimi jamiyat ehtiyojlariga javob bera olmay qolgan. Ayrim ilg'or mudarrislarining islohotga qaratilgan sa'y-harakatlari esa mavjud tizimni tubdan o'zgartirish

uchun yetarli emas edi. Shu sababli yangi ta'lim tizimini joriy etish va jamiyatni isloh qilish zarurati yuzaga kelgan. Ana shunday sharoitda jadidchilik harakati shakllangan.

Asosiy qism. Jadidchilik shakllanishida uzoq vaqt davomida qotib qolgan o'qitish qoidalarini ham o'zgartirish ham sababchi bo'ldi. O'sha davr ilmiy muassasalar haqida Boymirza Hayit shunday fikr bildirib o'tgan: "Madrasalarda ham o'z ichki dinamikasi tufayli regressiyalar kuzatildi. Buxoro madrasalari XVI asr oxirigacha u bugungi universitetning o'ziga xosligini olib keldi va o'quv dasturiga arifmetika, handasa, tarix va tibbiyot kabi fanlar kiritildi. XVI asrda bular dunyoviy ilmlar sifatida ko'rib chiqilib, ta'limdan chetlashtirildi. 10-12 yil davomida madrasa ta'limiga tobe bo'lgan talabalar bu ilmlardan bexabar bo'lib qoldilar. XX asrga kelib barcha madrasalarda mutaassiblik hukmron edi. Vaziyatni o'zgartirish uchun ba'zi muddarislarning sa'y-harakatlari etarli emas edi"¹.

1890-1893 yillarda Rossiya istilosi ostidagi Turkiston general gubernatorligida 214 ta madrasa bor edi. 1910-yilda Xiva xonligida 6500 nafar talaba tahsil oladigan 130 ta, Buxoro amirligida esa shu davrda 150-350 ta madrasa bo'lgan. Madarasalar faoliyati haqida Turkiyalik tadqiqotchi Sayfiddin Ershahin quyidagi izohni yozib qoldirgan: "Ma'lumki, Buxoro, Farg'ona va Xiva atrofida madrasalar va shunga mos ravishda boshqa viloyatlarga qaraganda ko'proq ulamolar mavjud. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, Buxoro amirligidagi ulamolar aholining uch foizini tashkil etdi. Yuqori darajali ulamolar o'zlari bo'lgan davrda vaqflari va xizmatlaridan olgan ulushlari bilan boylar qatoriga kirganlar"².

Ruslar Turkiston istilosidan keyin an'anaviy muassasalarni zaiflashtirish strategiyasi doirasida ta'lim muassasalaridagi islomiy unsurlarni vaqt o'tishi bilan tarqatish orqali tozalashni maqsad qilganlar. 1875-yilda Turkiston maktablari rus hokimiyati tasarrufiga o'tkazildi. Madrasalarda ruscha musbat ilmlarni o'rgatish kun tartibiga qo'yildi, ammo ular bunga erisha olmadilar. Xiva va Buxoro xonliklarida madrasalar 1920 yilgacha an'anaviy tartibini davom ettirgan³.

Bu yerda rus imperializmining ikki xil jihatli roli bor. Birinchidan, rus gegemonligi jadidchilik harakatiga turtki bo'lgan bo'lsa, rus zamonaviyligi bu o'zgarishlarning katalizatori bo'ldi. Chunki, "Rus istilosidan keyin Turkiston: Bir tomondan mustamlakachilik siyosati, ikkinchi tomondan zamonaviylikka ega bo'ldi. Musulmon bo'lmagan davlatning bo'yinturug'i ostiga tushish ham, uning

¹ Boymirza Hayit, Sovet Ittifoqida turkiylik va islomning ayrim masalalari, Istanbul: Turk dunyosi tadqiqotlari fondi nashri, 1987.-B: 81.

² Ershahin Seyfettin, Turkistan'da Islâm ve Müslümanlar, ankara:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.-B:57,58.

³ Ershahin Seyfettin, Turkistan'da Islâm ve Müslümanlar, ankara:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007. -B:65.

zamonaviy dunyo oldida o'zligini ko'rish ham Turkistonda o'zgarishlar muhitini yaratishga yordam berdi. Avvaliga intuitiv, keyin esa donolik bilan ular qanchalik ortda qolganligini va rus bosqinining sabab emas, balki natija ekanligini aniqladilar. Rossiya istilosining jamiyatlardagi o'zgarishlar g'oyasining rivojlanishiga ta'siri juda katta edi"⁴.

Jadid ma'rifatparvarchiligi shakllanishidagi tarixiy shart-sharoit va obektiv zaruriyatini o'rganishda Ahmad Donishning "Navodir al-vaqoe" ("Nodir voqealar"), "Risolai tarixi amiron mang'it" ("Mang'it amirlari tarixi risola") asarida, tarixchi Mirzo Salimbek ibn Muhammad Rahimning "Tarixiy Salimiy" asarlariga tayanib va Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Is'hoq Ibrat, Vadud Mahmud, Hoji Muin, Munavvarqori Abdurashidxonov va boshqa jadidchilar asarlari va maqolalari asos bo'lib xizmat qildi.

Aslida yetilib kelayotgan jadidchilikning tamal toshini Ahmad Donish qo'ygan edi. Ye. Bertelsning «Donish – O'rta Osiyo jadidlarining otasi» deb bergan ta'rifi ayni haqiqat. Shuning uchun ham bunday ulug' zotning hayoti va faoliyatini o'rganmasdan turib jadidchilikning vujudga kelishini hamda ahamiyatini to'liq tushunish qiyin⁵.

Ahmad Donish Buxoro amirlarini o'z manfaatlarini davlat va xalq manfaatidan ustun qo'yib, yurtni obod va farovon qilishda no'noq hukmdor sifatida qayd etib, "Buxoroda millat hayotida qabih o'zgarishlar yuz berdi: aksariyat madrasalarda dars, masjidlarda namoz ta'qiqlanib, madrasa hujralari goho mishkobchining eshagi uchun og'ilxona, ba'zan esa baqqolning g'alla omboriga aylanadi... beva xotinlarning chirog'donidan o't-olovni, vaqflarga tegishli ombordan nonlarni o'g'irlab, ularni barchasini o'z qorinlarini to'yg'azishga, turli ehtiyojlarga sarflar edilar. Hech kim ularni to'xtata olmas edi. Amir va hokimlar o'rtasida mayxo'rlik, qimorbozlik, fisqu-fasod keng tarqalgan. Fuqaro va raiyat esa zulmning kuchayishi, oluq va soluq, aminona va vakilona dastidan erkin nafas olmay qoldilar, nikoh o'qitish narxi qimmatlashdi. Masalan, mahr o'n dirhamga, qozini nikoh dalolatnomasi o'n dinor va bir man bug'doy, tarozidan foydalanish uchun o'n besh tanga va boshqalar"⁶, – deb yozadi. Ma'rifatparvar yuqoridagi jummalarni yozishi asosida Buxoro davlatida boshqaruv ishdan chiqqanligini, ilm-ma'rifat, din-u-diyonat ham abgor holatda bo'lganligini bilib olamiz.

⁴ Somuncu oğlu Tümen B. (2014). Çarlık Rusyası Dönemi Türkistanı'nda İslam ve Moderleşme, TSA / YIL: 18 S: 2, Ağustos 2014 -B:235.

⁵ Odilqoriyev X. T, Razzoqov D. X. Siyosatshunoslik: Darslik. –T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012. - B:73.

⁶ Ахмад Дониш. Рисола ёхуд манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи.-Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси", Давлат илмий нашриёти, 2014. -B:19.

Yosh Buxoroliklar rahnamolaridan biri bo'lgan Abdurauf Fitrat ham bu davrni o'z asarida shunday ta'riflaydi: "Amir janoblari yuborg'an «ehson»ning qobug'ini ochib yaramas, arziyas kimsalarga mehroxo'rlik (yig'ilgan soliqlarni qabul qiluvchi), to'xsobaliq (to'qsabo – harbiy vazifa) rutbalarini bag'ishlamoq, hatto fohisha xotunlarig'a madrasa mutavalliliklarini bermak yo'li bilan o'ziga tarafdor to'plab turubdir. Qushbegisi esa, angiz isiyun (Qasos olishni tezlatish) mazmunini esga ketirur yo'llar bilan yoziqsiz, gunohsiz kimsalarni mahv qilmoq ila mashg'ul! Hukumatdan bo'lmag'an va ko'nglidagini tilinda olg'an mazlumlarni o'g'rilik tuhmatila tutdirib, qinab (qiynab) iqror qildirmoq bahonasi bilan yalang'och qorinlarig'a yuz-ikki yuz tayoq urg'andan keyin tarbuz suyi ichiradir. Bechoralar tarbuz suyini ichkandan so'ng shishib o'larlar!.. So'ng bir oy muddatda shu surat bilan o'lganlarning soni yuz ellikdan ortmishdir⁷.

Davlat hokimiyati tomonidan taqdim etilgan vakolatlarni qonun doirasidan chiqib, adolat tarozisini teskari ishlatgan amaldorlarning nechog'lik inson qadr-qimmatini, yerga urganligini ko'rish o'sha davr ilm-ma'rifat sohiblari kechirib bo'lmas hato ekanligini anglaganlar.

Xulosa qilib aytganda, jadidchilik harakati Turkiston jamiyatining ijtimoiy va ma'naviy inqiroziga javoban yuzaga kelgan muhim tarixiy hodisa hisoblanadi. An'anaviy ta'lim tizimidagi turg'unlik, siyosiy boshqaruvdagi muammolar va mustamlakachilik siyosati jadidchilik harakatining shakllanishiga asosiy omil bo'lgan. Jadid ziyolilari ta'lim tizimini isloh qilish, ilm-fanni rivojlantirish va jamiyatda ma'rifatni keng yoyish orqali ijtimoiy taraqqiyotga erishishga intilgan. Ularning faoliyati Turkiston jamiyatida milliy uyg'onish va zamonaviylashuv jarayonlarining boshlanishiga muhim zamin yaratgan.

Shu sababli jadidchilik harakatini nafaqat ma'rifiy harakat, balki jamiyatni yangilashga qaratilgan keng qamrovli ijtimoiy jarayon sifatida baholash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар 2 жилд. Бухоронинг ҳо л и. Т.: «Маънавият», 2003. -В:200.
2. Boymirza Hayit, Sovet Ittifoqida turkiylik va islomning ayrim masalalari, Istanbul: Turk dunyosi tadqiqotlari fondi nashri, 1987.-B: 81.
3. Erşahin Seyfettin, Türkistan'da İslâm ve Müslümanlar, ankara:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.-B:57,58.
4. Erşahin Seyfettin, Türkistan'da İslâm ve Müslümanlar, ankara:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007. -B:65.

⁷ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар 2 жилд. Бухоронинг ҳо л и. Т.: «Маънавият», 2003. -В:200.

5. Odilqoriyev X.T, Razzoqov D.X. Siyosatshunoslik: Darslik. –T.: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012. -B:73.
6. Somuncu oğlu Tümen B. (2014). Çarlık Rusyası Dönemi Türkistanı'nda İslam ve Moderleşme, TSA / YIL: 18 S: 2, Ağustos 2014 -B:235.
7. Ахмад Дониш. Рисола ёхуд манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи.-Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, Давлат илмий нашриёти, 2014. -B:19.

